

УДК (008+304)|(316. 752. 4)

Маріанна Черниш

ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНОМУ БАГАТОКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

У статті в контексті огляду основних тенденцій культурної політики Євросоюзу проаналізовано можливості забезпечення проголошеного ЄС гасла “єдності в розмаїтті”. Зроблено висновок, що загрози уніфікації, яка виникає внаслідок політики конструювання наднаціональної ідентичності, протистоят вплив спільної для європейських народів ціннісної основи їх культур, ядром якої є легітимність самого розмаїття.

Ключові слова: єдність в розмаїтті, національна ідентичність, багатокультурне суспільство.

M. Chernysh. The problem of identity in the modern multicultural society: the European experience

In the context of the review of major trends of European Union's cultural policy the article analyses the capabilities to ensure the EU proclaimed motto “unity in diversity”. It is concluded that the influence of the European nations' common value foundations of their cultures, the core of which is the very legitimacy of the diversity, resists the threat of unification, resulting from the policy designing the supranational identity.

Keywords: unity in difference, national identify, multicultural society.

М. Черныш. Проблема идентичности в современном многокультурном обществе: европейский опыт

В статье в контексте рассмотрения основных тенденций культурной политики Евросоюза проанализированы возможности обеспечения провозглашенного ЕС лозунга “единства в многообразии”. Сделан вывод, что угрозе унификации, возникающей вследствие политики конструирования наднациональной идентичности, противостоит влияние общей для европейских народов ценностной основы их культур, ядром которой является легитимность самого разнообразия.

Ключевые слова: единство в разнообразии, национальная идентичность, поликультурное общество.

Друга половина минулого століття ознаменувалася на європейських обширах двома вкрай серйозними з погляду нинішньої актуалізації проблеми ідентичності подіями. Це, з одного боку, формування Євросоюзу – наднаціональної структури нового типу, аналогів якій історія не знає, що об'єднала під своїм дахом цілу низку європейських країн з їх культурною поліфонією, потреби подальшого розвитку якої висунули на порядок денний питання витворення наднаціональної загальноєвропейської ідентичності. З другого ж, – різке зростання міграційних потоків, спрямованих також передусім у бік Європи, яке дедалі більше виявляє тенденцію лише до посилення і вже сьогодні примушує політичну еліту європейських країн говорити про загрози національно-культурній і навіть цивілізаційній ідентичності європейців.

Відтак проблема ідентичності, притаманна сучасним багатокультурним суспільствам і поліетнічним державам, на сьогодні набула нового, загостреного звучання, що викликало до життя підвищену до неї увагу й зрештєтувалося в широкому колі фундаментальних і прикладних праць, присвячених дослідженню як різноманітних аспектів культурного складника євроінтеграції, так і проблем ідентичності, що практично набувають вигляду проблеми збереження культурного розмаїття у сучасному багатокультурному суспільстві. Це, зокрема, роботи У. Альтерматта, Е. Балібара, С. Бенхабіб, С. Гантінгтона, Р. Дарендорфа, В. Кімліки, Р. Робертсона, С. де Сузи, М. Валлерштайна, М. Вінтла, Ю. Габермаса, М. Демоссера, С. Зеттерхолма, Р. Ітвели, Е. Клауса, Р. Мейера, І. Ноймана, Е. Оттоленгі, Е. Райтера, К. Рамфорда, Е. Сміта, М. Сореса, Ж.-К. Тебо, Ч. Тейлора, Д. Уельша, П. Шеффера, Дж. Шоттера, Д. Якобса та багатьох інших.

Серед українських напрацювань цього напрямку варто відзначити праці таких авторів, як Є. Афонін, В. Воронкова, Т. Воропай, А. Гальчинський, Я. Грицак, О. Гриценко, В. Горбулін, М. Жулинський, А. Кудряченко, Т. Метельова, М. Михальченко, Ю. Павленко, Ю. Пахомов, М. Попович, М. Рябчук, Т. Яковук, Н. Пелагеша, Н. Погоріла, О. Шморгун, О. Ярош.

Однак саме існування дуже розлогого за охопленням розглянутих аспектів кола робіт на сьогодні вимагає їх певного зведення до “концептуального центру” та виявлення в ньому вузлових проблем збереження й розвитку культурного розмаїття і перспектив їх

розв’язання. Центральним же питанням означеного проблемного поля є, на наш погляд, проблема ідентичності, яка у світі, що глобалізується, зазнає фундаментальних трансформацій. Метою цієї роботи є виокремлення конструктивних складників напрацьованого європейського досвіду в розв’язанні проблеми ідентичності в сучасному багатокультурному суспільстві.

Така мета потребує вирішення низки завдань. Зокрема, виявлення можливих напрямів і моделей подальшого розвитку Євросоюзу, в межах яких по-різному оцінюються і перспективи формування спільної наднаціональної ідентичності, і можливості збереження ідентичностей нижчих – національного та етнічного – рівней; виявлення спільної ціннісної основи, що уможливило варіювання своїх виявів у вигляді знаково-символічних відповідників ціннісного ядра; окреслення діалогічних та комунікативних перспектив взаємодії представників різних “культурних світів” та можливостей збереження їх ідентичностей за умов їхньої інкультурації в європейський контекст.

Історично європейський простір демонстрував такий напрям формування й розвитку спільнот, за якого численні етноси, відмінні за своїми культурними ознаками, не лише перебували у тісному сусідстві й взаємодії, а й були об’єднані в кордонах тієї чи іншої держави. Відтак проблема ідентичності історично набула внутрішнього для суспільств характеру. У часи формування національних держав, що провадили політику нівелювання етнічних розбіжностей під егідою панівного в суспільстві етносу, ця проблема фактично “вирішувалася” силовим, примусовим шляхом проведення відповідної державної політики культурного суверенітету. Однак становлення об’єднаної Європи не лише поклато під сумнів продуктивність такого шляху в межах наднаціонального утвору, а й унеможливило його, оскільки силові уніфікаційні методи у сучасному світі є дедалі більше неприйнятними і інфікованими загостренням конфліктів. За словами В. Малахова, у глобалізованому світі “культурний імперіалізм – така ж програтна позиція, як і культурний націоналізм. ...В епоху тріумфу націоналізму опозиція місцевого й національного виглядала як опозиція партикулярного й універсального. Локальне (місцеве, регіональне) протистояло національному як частина цілому. В епоху глобалізації в положення локального (партикулярного) потрапляє вже національне” [2, с. 91].

А проте подальше змінення Євросоюзу, який сою своєю появою не в останню чергу завдячує спільністю історичної долі та

культурною спорідненістю європейських народів, потребує формування нового наднаціонального, європейського типу ідентичності. Останнє пов'язане з цілеспрямованим інспіруванням такої ідентифікації громадян країн-членів ЄС, яка ґрунтується на “переживанні-усвідомленні” належності передусім до цього, а не національного простору” [5, с. 118]. І в цьому контексті проведення Євросоюзом у цілому та його країнами-членами свідомої культурної політики, спрямованої на забезпечення умов формування такої наднаціональної євроідентичності, у будь-якому разі стикається з двома проблемними “блоками”.

Перший з них спричинений потребами формування спільної ідентичності народів, що мають свої усталені національні держави, хоч і об'єднані сьогодні в наддержавному утворі, але такі, що прагнуть збереження власного культурного обличчя й захищають свою ідентичність засобами внутрішньодержавної культурної політики. Існування другого пов'язане з уже згаданими міграційними процесами, що призвели і так багатокультурні європейські суспільства до антагоністичного загострення проблем співіснування представників різних ідентичностей у кожному з сегментів суспільного життя, до “зростання напруження в міжцивілізаційних відносинах” [10, с. 148] усередині кожної з країн-членів ЄС. Сьогодні в країнах Європи живе, за різними оцінками, до 22 млн мусульман (станом на 2009 рік, згідно з дослідженням, проведеним американським “Дослідницьким Центром П'ю” [10, с. 147]). Мірою зростання імміграційних потоків проблеми формування загальноєвропейської ідентичності різноманітних європейських народів за умови збереження їх національно-культурної ідентичності загострюються й ускладнюються тими, що впливають зі взаємин носіїв різних цивілізаційно-культурних світів у межах єдиного європейського простору.

Тугий вузол проблем, пов'язаних зі збереженням ідентичності (що відобразився у європейському гаслі “єдність у різноманітті”), вимагає припущення, що й самий феномен ідентичності у сучасному світі мусить зазнавати істотних трансформацій, і змушує задаватися питанням, як можлива єдина європейська культурна політика й яких форм вона може набувати в реалізації зазначеного гасла. Як доводить Н. Пелагеша, “наднаціональні колективні ідентичності ...будуються за допомогою тих самих механізмів, які використовувалися для національних ідентичностей сучасних держав-націй” [7, с. 59], оскільки будь-яка ідентичність “є соці-

альним конструктом, що створюється за допомогою відповідного дискурсу” [7, 62]. У цьому зв’язку Т. Метельова зазначає, що “для Євросоюзу, який в суто практичній своїй розбудові і забезпеченні життєздатності, потужності і конкурентоспроможності стикнувся з дією обох тенденцій – уніфікаційної і партикуляризаційної, гостро постає питання їх співвідношення і відгуку на них у реальній політиці” [3, с. 29], а отже, – й питання, що являє собою європейська єдність у культурному сенсі. Чи існує вона, чи її належить створити через політику формування європейської ідентифікації?

Говорячи про єдину Європу як певний політичний, соціокультурний і цивілізаційний проект, його дослідники Д. Якобс і Р. Мейер відзначають, що “на сьогодні існує три основних проекти майбутнього Європи в інституційних межах Європейського Союзу [9]. Перший проект, який можна назвати політичним за його спрямованістю, зорієнтований на перетворення Євросоюзу фактично на політичну наддержаву. Зрозуміло, що його реалізація апелює до зразків минулого і так чи інакше пов’язана з уніфікаційними тенденціями.

Другий проект, який Д. Якобс і Р. Мейер означають як соціальний, “орієнтований на гуманістичні цінності, права людини і демократію” [9]. Його стрижнем є забезпечення передусім єдиного правового поля й соціального комфорту усіх належних до європростору громадян. Цей проект за його культурними параметрами скоріше протилежний першому, оскільки тяжіє до культурної автономізації різних спільнот у рамках єдиного соціального й правового поля. Саме він щонайбільше пов’язаний з політикою мультикультуралізму, яку сьогодні усе ще намагається провадити Євросоюз. З цим проектом добре узгоджується концепція Ентоні Сміта, за якою ідентифікація здійснюється щодо спільноти, котра, своєю чергою, означає “спільні інституції і єдиний кодекс прав та обов’язків для всіх членів спільноти. Вона потребує також визначеного соціального простору, добре демаркованої обмеженої території, з якою члени спільноти отожднюють себе і до якої відчують свою належність” [8, с. 18]. За такого підходу культурна ідентифікація набуває вигляду кількарівневої, де базовим рівнем ідентифікації є групова, а ідентифікації вищого рівня забезпечено “цінностями” соціал-демократичного гатунку – соціальними й правовими та відповідними, навіть штучно витвореними символічними відповідниками. Культурні – етнічні й групові – суперечності визнаються тут не лише неусувною проблемою, а й отримують

ють визнання їх належними. Однак залишається незрозумілим, як тоді можливі національні культури як такі, що мають надгрупову природу, і що відбуватиметься з ними за таких умов.

Основою третього проекту є збереження й захист національних держав та зміцнення їхньої ролі в об'єднаній Європі. Такий проект зорієнтовано на збереження хоч і обмежених у нових глобальних умовах, але ще існуючих державних суверенітетів і забезпечення національної культурної самобутності народів держав-членів.

На думку Д. Якобса і Р. Мейера, процес практичного будівництва ЄС демонструє тяжіння до поєднання першого й другого проектів [9]. Однак така модель, на наш погляд, не лише не виключає культурної уніфікації – передусім, на штучно витворених й ідеологічно забарвлених ціннісно-символічних засадах. Вона, як засвідчує історія, справді здатна продукувати інший тип ідентифікації і культури (і сама потребує такого типу), де у визначенні себе належним до спільноти домінує протиставлення своєї належності до такої наднаціональної структури всьому іншому, що перебуває за її просторовими межами, і не виключає силове витіснення національних й етнічних культур на периферію культурного життя. А отже, якщо тут і йдеться про збереження розмаїття культур, то лише у формах їх своєрідної резервації й консервації.

Потреба в “єдиній культурі” штовхатиме політичну еліту до її штучного створення засобами культурної політики, серед яких як визначальні Н. Пелагеша [7] та Т. Метельова [3; 5] виділяють створення єдиного простору, що формується за рахунок спільних кордонів, єдиного громадянства й правового поля; створення спільного часового континууму, “архаїзація спільноти”: створення спільного минулого – історії, спільних міфів та проектів майбутнього; створення єдиних знаково-символічних кодів та ритуалів; створення спільного інформаційного простору та мережі носіїв культурних, знаково-символічних кодів. Унаслідок такої свідомо проваджуваної політики “європейська людина”, яка користуватиметься уніфікованим псевдокультурним знаково-символічним рядом, являтиме собою дещо аналогічне колишній “радянській людині”, а місце етнонаціональної культури, найімовірніше, заступатиме “універсально-попсова макдональдизація”.

Є, однак, інша, альтернативна можливість, пов'язана з ідеєю культурної спорідненості європейських народів, котра й забезпечила виникнення Євросоюзу й може слугувати об'єднавчим ґрунтом та стимулом його подальшого розвитку. У такому ціннісно,

а не символічно орієнтованому процесі регіональна варіативність культурної символіки, цілком у згоді з намаганням Європи зберегти культурне розмаїття, не є перешкодою у формуванні європейської ідентичності.

Практично всі дослідники підносять до рангу коренів культурної спільності Європейських народів систему цінностей, іменуючи їх “загальноєвропейськими” або “загальнодемократичними” чи навіть “загальнолюдськими”. Та хоч би який набір прав і свобод людини потрапляв до їх переліку (а набори варіюються) – цінність людини-індивіда, поняття її природного й невід’ємного права на життя, світоглядні та політичні свободи – свобода поглядів і переконань, свобода совісті, рівність, незалежно від “раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак” (як це записано в Конституції України), верховенство права й вимога права громадянина на справедливий суд (і це перелік не вичерпний), – слід звернути увагу, що всі вони походять з одного власне культурного джерела й властиві Першій морально-етичній системі (за В. Лефевром [1]) з її конститутивним принципом легітимності Іншого, визнання права на існування одиничного не меншим, ніж права на існування загального, ствердження одиничності, партикулярності – вихідними, а загального, сукупності, спільноти – похідними соціального життя. Вони є й залишаються цінностями, домінантною серед яких є визнання легітимності Іншого. Решта – похідні й історично зумовлені.

Щодо Європи можна говорити про існування єдиного спільного ціннісного ґрунту, на якому й зростає уся різноманітність знаково-символічних рядів з одним і тим самим ціннісним зарядом. Усі вони й становлять основу для різних етнічних, а в подальшому національних культур. Зважаючи ж на посилення в добу глобалізації етнічного й регіонального культурних складників і культурній актуалізації наявних знаково-символічних рядів, а подеколи й відродження вже музеєфікованих архаїчних, або й навіть зниклих, питання полягатиме в тому, чи зберігатимуться ціннісні “національні культурні паттерни” в умовах ренесансу знаково-символічних рядів як корелятивів тієї етнічності” [3, с. 31]. І тут слід згадати, що ціннісними основами всієї варіативності національних, етнічних регіональних культур народів країн-членів ЄС, є сама легітимність іншості, яка й уможлиблює і розквіт етнічного в межах національних держав, і збереження самих національних культур. У

межах такої ціннісної системи, де інший визнається належним, а його право бути таким є засадничою світоглядною основою, збільшення варіативності культурних проявів і знаково-символічних рядів, у яких цю цінність закарбовано, не загрожує єдності вже існуючого, а збагачує його.

Отже, європейський досвід трансформацій національно-культурної ідентичності в сучасних умовах вселяє оптимізм, оскільки доводить: зростання розмаїття регіональних та етнічних ідентифікацій, як і витворення наднаціональної ідентифікації не тягне за собою руйнації національних ідентичностей, оскільки усе розмаїття етно-регіональних знаково-символічних рядів усередині національних спільнот, як і палітра існуючих “кодів національних культур” в Європі самим своїм існуванням зовбов’язане спільній ціннісній основі, що й забезпечує це розмаїття.

Менш оптимістичним є перспектива розв’язання проблем, що виникають в контексті взаємин представників різних цивілізаційних ціннісних систем. Для осіб, які засвоїли ціннісні настанови Другої морально-етичної системи, феномен іншості і зумовлена ним легітимність розмаїття, в тому числі національно-культурного, сприймається негативно і являє собою дещо неприпустиме, засуджуване [4; 6]. “Можливість порозуміння між “ціннісними світами”, що виявляє себе як давня й фундаментальна проблема взаємин між “цивілізаціями”, знаходження взаємоприйнятних засад їх співжиття, – пише Т. Метельова, – це та проблема, яка наразі ще не отримала навіть прогностичних і концептуальних пропозицій та перспектив її розв’язання і, екстраполюючись на взаємини корінного населення та емігрантських громад, становить на сьогодні одну з найболючіших проблем сучасної Європи” [3, с. 32]. Іншими словами, питання інкультурації іммігрантів у європейський світ – це питання налагодження діалогу між тими, для кого такий діалог є природним і позитивним, і тими, хто категорично заперечує його можливість і прийнятність. Коріння такої проблеми сягають світоглядного й ціннісного ґрунту, а її розв’язання можна пов’язувати, імовірно, лише з поширенням глобалізаційних процесів, які тягнуть за собою глобальні комунікативні й відповідні їм світоглядні зміни.

Література:

1. Лефевр В. А. От психофизики к моделированию души // Вопросы философии. – 1990. – № 7. – С. 51-58.

2. Малахов В. С. Культурные различия и политические границы: национальный, локальный и глобальный контекст. – Философский журнал. № 1 (4). – М.: ИФ РАН, 2010. – С. 81-96.

3. Метельова Т. О. Культурна політика в добу глобалізації: досвід об’єднаної Європи // Культурна політика у контексті полікультурного світу / Зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – НАКККиМ-УЦКД, Київ, 29-30 вересня 2011 р.: у 2 ч. – К.: НАКККиМ, 2012. – Ч. 1. – 188 с. – С. 26-33.

4. Метельова Т. О. Людина в історії: пошук системних закономірностей. – К.: Українська книга, 2002. – 448 с.

5. Метельова Т. О. Національна ідентифікація в українському та європейському вимірах // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. / за редакцією д. і. н., проф.. А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – 632 с. – С. 118-129.

6. Метельова Т. О. Цивілізація як категорія культурно-цивілізаційного аналізу/Метельова Т. О. // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. – К.: Університет “Україна”, 2010. – 405 с.

7. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. – К.: НІСД, 2008. – 288 с.

8. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт. / Пер. з англ. П. Таращука. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

9. Якобс Д., Мейер Р. Європейська ідентичність: факти і вимисли. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=205.

10. Ярош О. А. Суперечності міжцивілізаційних відносин об’єднаної Європи та стратегії їх подолання // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. – К.: Університет “Україна”, 2010. – 405 с. – С. 147-162.

Рецензент – кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту всесвітньої історії НАН України **Т. М. Метельова**